

PAPER DETAILS

TITLE: OSMANLI CAMILERINDE MEKAN KURGUSU AÇISINDAN KARE TABANLI BALDAKEN
VARYASYONLARI (15.-17.YY.)

AUTHORS: Ömer TULUK

PAGES: 275-284

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/76441>

OSMANLI CAMİLERİNDE MEKAN KURGUSU AÇISINDAN KARE TABANLI BALDAKEN VARYASYONLARI (15.-17.YY.)

Ömer İskender TULUK

Mimarlık Bölümü, Mimarlık Fakültesi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, 61080 Trabzon, otuluk@ktu.edu.tr

(Geliş/Received: 14.02.2005; Kabul/Accepted: 29.09.2005)

ÖZET

Baldaken, Klasik Dönem Osmanlı camilerinin çekirdeğini oluşturan en önemli strüktürel sistemdir. Bu sistem; ana kubbenin, birbirine askı kemerleriyle bağlanan ayakların oluşturduğu strüktüre oturtulmasıyla meydana getirilmiştir. Bu tür camilerde mekan, bu baldaken strüktürün etrafında gelişmiştir. Dört, altı veya sekiz ayakta meydana gelebilen bu sistem Osmanlı mimarisinde son derece özgün ve zengin bir cami geleneğinin oluşmasına ve Klasik çizgilerine kavuşmasına neden olmuştur. Bu baldaken strüktürler arasında en yaygın uygulamalar dört ayaklı baldaken strüktürlerle gerçekleştirilmiştir. Nitekim mekanın bazen iki yana, bazen de dört yana genişletildiği bu sistemde 6 farklı mekansal varyasyonun denendiği belirlenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Baldaken, strüktür, mekan, Osmanlı camileri.

VARIATIONS ON THE SQUARE BASED BALDACHIN IN OTTOMAN MOSQUES FOR THE CONCEPT OF SPACE (15TH-17TH CENTURIES)

ABSTRACT

Baldachin which has constituted the core of mosques is the most important structural system. In this system, the main dome is seated on structure which constitute with pillars anchored each other with supporting arches. The spatial composition developed around this domed baldachin structural system in these mosques. This system which can be constituted four, six or eight pillars caused to come into existence original and rich mosque tradition for Ottoman architecture and it reached the Classical line. The most widespread applications were constructed with four pillars system. As a matter of fact, it was observed that six different spatial variations were tried in this system in which space was expanded to two or four sides.

Keywords: Baldachin, structure, space, Ottoman mosques.

1. GİRİŞ

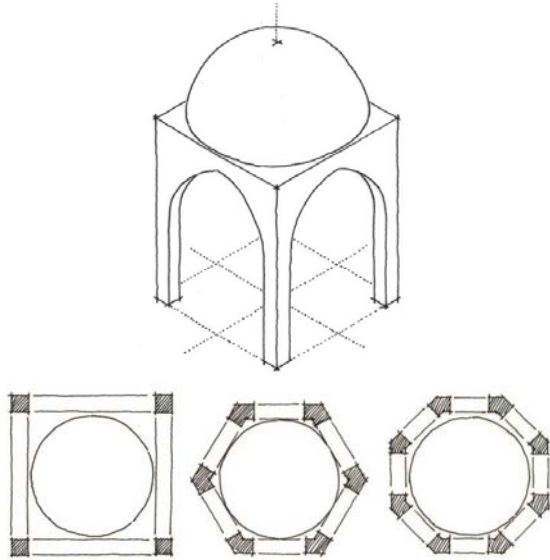
Dünya mimarlık tarihinin vazgeçilmez simgesel ve işlevsel biçim düzenlerinden birisi olan kubbe ve kubbeli strüktür, Ortaçağ ile çağdaş strüktür sistemlerinin ortaya çıkışı arasındaki yüzyıllar içinde büyük mekan yapılarının örtü sistemlerini oluşturmıştır. Akdeniz çevresinde doğan bu strüktür, İslam'dan daha önce ilk Hristiyan yapıları ile Sani, Ermeni, Bizans ve Roma mimarilerinde kullanılmış ve önemli bir strüktür elemanı olmuştur.

Mekanın hareket yönüne göre bu tip kubbeli strüktürler; “boyuna gelişmiş”, “enine gelişmiş” ve “merkezi mekanlı”dır [1]. Hristiyan mimarisinin boyuna mekanı tercih etmesine karşılık Osmanlı camilerinin mekan gelişimleri merkezidir. Merkezi

planlı bu tür yapılara Osmanlılardan çok önce Roma'da, Bizans'ta, Anadolu ve Suriye'deki Hristiyan mimarisinde rastlanmasına rağmen [1] merkezi planlı mekan tipinin Osmanlı camilerinde ulaştığı gelişkin düzeye başka hiçbir yerde rastlanmamaktadır.

14.yy.dan itibaren Anadolu'yu mesken edinen Osmanlılar, İslam ve Selçuklulardaki yapı kültürünü, Anadolu'nun yerel malzemesini kullanarak ve kendi yapı kültürleriyle birleştirerek kubbeli mekan türünün Anadolu'daki gelişim sürecini başlatmışlardır. 15.yy.ın ortalarına kadar bu mekan biçimi, kubbenin duvarlar aracılığıyla taşındığı, İzmit ve Bursa'daki Erken Devir diye nitelendirebileceğimiz yapılardır. 15.yy. ortalarından itibaren ise merkezi kubbenin belirlediği kesintisiz alanı büyütme ihtiyacı, ana

mekanı mümkün olduğunca büyük bir kubbe ile örtme fikrini ve enine gelişmeyi sağlayacak her yönde büyüme ve açılma isteğini ortaya çıkarmıştır. Tek kubbenin örteceği merkezi mekanın sınırlarının belirli bir ölçünün üzerine çıkması o dönem için teknik yönden çok zor olduğundan bu problem, orta kubbenin, bu mekanı çevreleyen ve hemen her zaman bir dikdörtgen belirleyen beden duvarlarından kurtulup dört, altı veya sekiz ayaklı bir baldakene oturtularak merkezi mekanı oluşturmasıyla çözülmüştür (Şekil 1).

Şekil 1. Dört, altı ve sekiz ayaklı baldaken

Bu baldaken strüktürlerden en zengin mekansal denemeler dört ayağa oturan tipler üzerinde olmuştur. Bazen sadece iki yana, bazen de dört yana yerleştirilen yarım kubbe, kubbe veya tonoz örtülü mekanlar, sahnalar ve galeriler, bu taşıyıcı sistemi hem strüktürel olarak desteklemiş ve hem de bu merkezi kubbenin belirlediği alanın mekansal olarak genişlemesine katkıda bulunmuştur.

Kare tabanlı baldaken varyasyonları arasında, fetihten sonra Fatih Sultan Mehmed'in yaptırdığı külliye'nin camisi Eski Fatih Camisi'nin ayrı bir önemi vardır. Osmanlı tarihinin en büyük külliyelerinden birisi olan bu kompleks, büyük bir sosyal merkez olarak Osmanlı başkentinin bundan sonraki görüntüsünü belirleyecek bir kentsel imge yaratmasının ötesinde, külliye'nin camisi bundan sonra yüzelli yıl sürekliliği gelecek büyük mekan tasarımı atılımının Üçşerefeli'den sonraki önemli bir basamağını oluşturur [2]. Fatih Camisi'nin Osmanlı Mimarisi açısından yenilik getiren ögesi yarım kubbe kullanımıdır; Merkezi kubbenin belirlediği orta mekanı üç yönde saran yan mekanlardan mihrap önündeki açıklığın iki küçük kubbe yerine bir yarım kubbe ile örtülmesi merkezi plan tasarımına doğru bir adım olarak değerlendirilmektedir [2]. Yarım kubbe kullanımıyla bu mekanlar, orta mekanla daha fazla bütünleşen bir iç mekan etkisi yaratmışlardır.

İşte bu çalışma, zengin mekansal denemelere imkan sağlayan dört ayaklı baldakenin mekansal varyasyonlarının saptanmasını ve mekan kurgusunun sistematik olarak irdelenmesini amaçlamaktadır. Osmanlı merkezi mekan gelişimine ilişkin daha önce yapılmış benzer çalışmaların aksine bu çalışmada, dört ayaklı merkezi strüktürlü Osmanlı camilerinde mekanın yanlara genişletilme anlayışı detaylı bir analiz yöntemiyle sistematik ve bütüncül bir anlayışla ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu amaçla -her ne kadar farklı bir iç mekan etkisi yaratsa da- baldakeni saran yan mekanlar, örtü sistemlerinden bağımsız olarak plan şemaları dikkate alınarak sınıflandırılmıştır. Bu yan mekanların değişen örtü biçimleri ve mekan düzenine etkileri ise ayrıca bu sınıflandırmalara bağlı olarak tartışılmıştır.

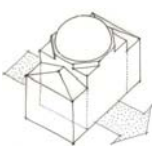
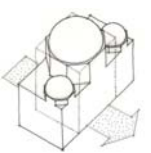
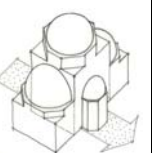
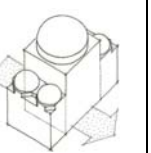
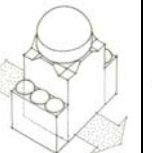
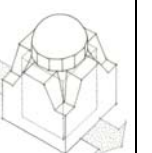
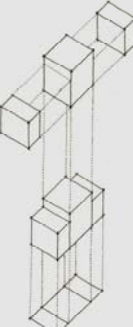
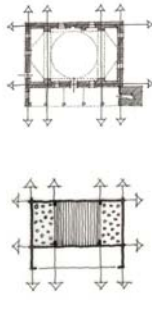
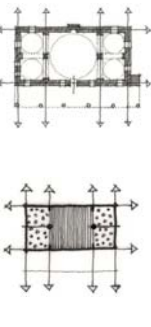
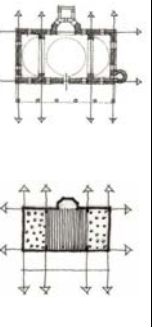
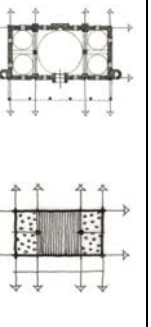
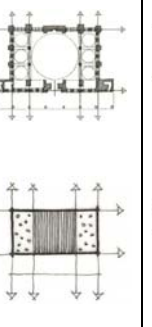
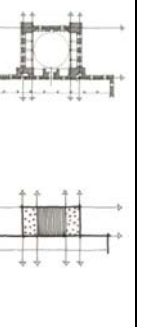
Çalışmanın sınırları, kubbeli orta mekanın yanlara doğru genişletilerek daha büyük bir iç hacim elde edilmeye başlandığı 15. yy. ile 17. yy. arasını kapsamaktadır. Seçilen bu tarihsel aralığa bağlı olarak dört ayaklı baldakeni saran plan şemaları yanında, ana kubbenin kısmen duvarlara oturduğu ve baldaken sisteme geçişte bir ara adımı temsil eden yapıların bir bölümü de sınıflandırmaya dahil edilmiş, gerekli değerlendirmeler bu sınıflandırmalara bağlı olarak yapılmıştır. Bu amaçla kubbeli merkezi mekanın yanlara genişlediği bir biçimlenme gösteren yapılardan literatüre girmiş olanların hemen hemen tamamı irdelenmek üzere seçilmiştir.

2. BİRİNCİ TİP MEKAN KURGUSU

“Birinci Tip” plan şeması, orta mekanın iki yana genişlediği enlemesine bir biçimlenme göstermektedir (Tablo 1). Karamanoğulları'na ait bir eser olan Mut'taki Lal Ağa Camisi (1444) bu biçimlenmeyle dört ayağa oturan baldakenin yanlara genişleyen tipinin en basit ve en erken uygulamasını sergilemektedir; Camide, orta mekanı yanlarda destekleyen birimler yarım kubbemsi tonozlarla örtülmüştür. İstanbul'daki Eski Fatih Camisi'nde Osmanlı Mimarisi'nde görülen ilk yarım kubbe uygulamasının bu camiden 20 yıl önce Anadolu'da Mut'ta Lal Ağa Camisi'nde -tonozumsu bir biçimde de olsa- görülmesi yan mekanların küçük kubbelerle örtülmesine alternatif bir örtü olarak bilindiğini göstermesi açısından dikkat çekicidir. Kasnağa kadar uzanan askı kemerlerinin yarım kubbemsi tonozlarla yarattığı yan mekanlar, orta mekanla bütünleşmiş bir iç mekan etkisi oluşturmuştur.

Benzer plan şemasının tekrarlandığı Manisa'daki Hatuniye Camisi'nde (1488) ise yan mekanlar ikişer küçük kubbe ile örtülmüştür. Son cemaat revakından yan mekanlara kapıların bulunması, bu mekanları örten küçük kubbelerden giriş duvarı üzerindeki diğerlerine göre daha alçak tutulmaları ve dış kitlede hissedilmemeleri ve bu tip yapılarda genelde kullanıldığının aksine askı kemeri sisteminin

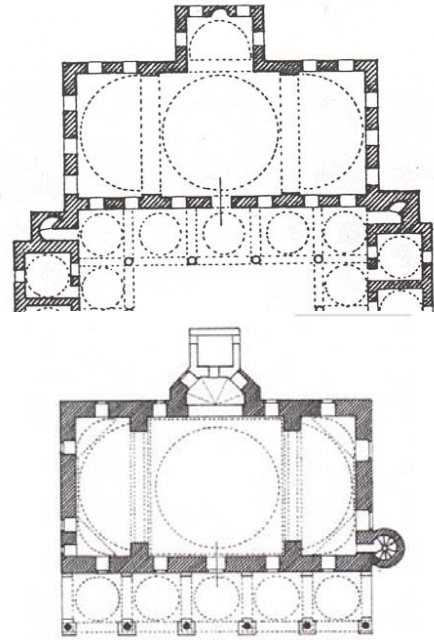
Tablo 1. Birinci Tip mekan kurgusuna sahip yapılarda mekan analizi

BİRİNCİ TİP	Mut, Lal Ağa Camii (1444)	Manisa, Hatuniye Camii (1488)	İst., Şeyh Vefa Camii (1490)	Manisa, Sultan Camii (1522)	İst., Edirnekapı Mihrimah Sultan C. (1562-65)	Lüleburgaz, Sokollu Camii (1568)
						
						

kullanılmaması, başlangıçta farklı işlevli bu yan mekanların duvarlar açılmak suretiyle ana mekana katıldığını düşündürmektedir.

Bu plan şemasının erken örneklerinden sonuncusu İstanbul'da 1490'da yaptırılan Şeyh Vefa Camisi'dir. Şemayı tekrarlayan diğer örneklerden farkı mihrap duvarının dışa doğru çıkıntılı olmasıdır. Yapının genel kitlesindeki düzgün geometri, yan mekanları örten yarım kubbe ve de kendisini göstermektedir. Bu özellikleriyle cami, kendinden önceki örnekler arasında alt kitle ve üst örtü biçimlenmesiyle en olgun çizgilere sahiptir. Ana kubbe yanlarda beşik kemer formu askı kemerlerine, güney ve kuzey yönlerinde ise duvarlara oturmaktadır. Bu biçimlenişle yapı baldaken strüktüre geçişte ara adımı temsil etmektedir. İstanbul'un ilk selatin camisi olma özelliğini taşıyan fakat şu an yerinde farklı bir plan tipolojisine sahip başka bir cami bulunan 1459 yapımı tarihli eski Eyüp Sultan Camisi, Şeyh Vefa Camisi'nin plan tipolojisini neredeyse tamamen tekrarlamaktadır (Şekil 2).

Bu plan şemasının Manisa'daki bir başka örneği Sultan Camisi'dir (1522). Manisa Hatuniye Camisi'ndeki uygulamaya benzer olarak bu camide de yan mekanlar birbirine eş iki küçük kubbeyle örtülmüştür. Yalnız Hatuniye'dekinden farklı olarak bu camide ana kubbe yanlarda basık sivri formu askı kemerlerine, kuzey ve güneyde ise duvarlara oturmaktadır. Bu biçimlenişle Manisa Sultan Camisi de Şeyh Vefa Camisi'nde olduğu gibi baldaken sisteme geçişte ara adımı temsil etmektedir. Askı kemerlerinin üzeni noktalarını bir miktar aşan iki kemerli yan mekanlar, benzer uygulamalarda olduğu gibi orta mekanla tam bütünleşmemiş bir iç mekan etkisi yaratırlar.

Şekil 2. İstanbul Eski Eyüp Sultan Camii (Ayverdi'den yeniden çizerek) ve İstanbul Şeyh Vefa Camii (Gurlitt'ten yeniden çizerek)

Bu şemanın -birbirine eş üç küçük kubbeyle örtüldüğü yan mekanla- tekrarlandığı İstanbul Mihrimah Sultan Camii (1562-65) dört ayaklı baldaken sistemin en vurgulu hissedildiği yapıdır. Baldaken ayaklarını birbirine bağlayan basık sivri formu askı kemerlerinin üzeni noktasına kadar uzanan yan mekan kemerleri gerek iç mekan etkisi gerekse de dış kitle biçimlenmesi bakımından orta mekanla bütünleşmemiş bir etki yaratmaktadır.

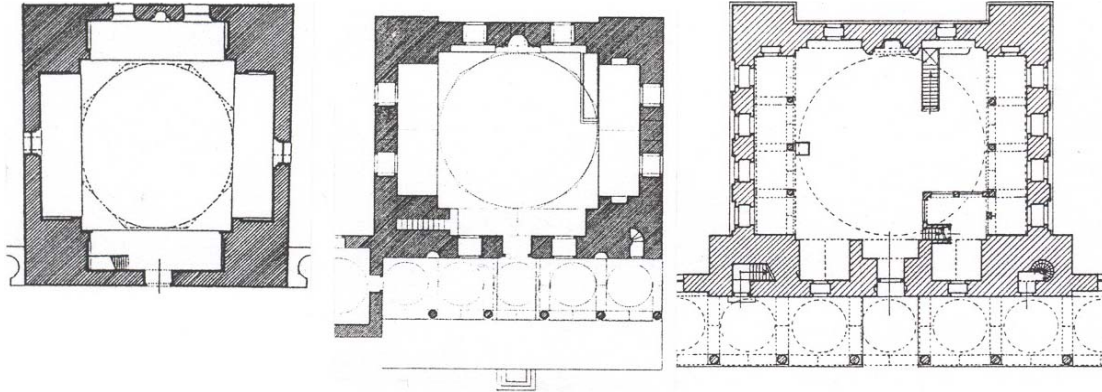
Bu şemanın tekrarlandığı en son yapı, yine Mimar Sinan'ın 1568'de Lüleburgaz'da yaptığı Sokollu Camisi'dir. Cami, baldakeni saran yan mekan düzeni açısından her ne kadar bahsi geçen diğer yapılarla aynı plan şemasını tekrarlarsa da ana mekanın yanlara genişlemesi diğerlerinden oldukça farklı ele alınmıştır; Ana kubbeyi ayakta tutan askı kemerleri doğu-batı yönünde genişletilerek sistem bundan daha önce, yapımı XIV. yy.ın ilk yarısına tarihlenen Bilecik'te Orhan Camisi'nde denenmiştir [3]. Bu camide askı kemerleri, Sokollu Camisi'nden farklı olarak dört yönde genişletilmiştir. Bir diğer deneme ise, daha gelişmiş planının büyük çapta tutulmuş olması, beş bölmeli son cemaat yeri ve bezemeleriyle geç XVI. yy. yapıtları arasına giren Tire'de Yalınayak Camisi'dir [4]. Bu camide de, askı kemerleri doğu-batı yönünde geniş, kuzey yönünde ise daha dar olmak üzere üç yönde genişletilerek ana mekandan ayrılmışlardır (Şekil 3).

“Birinci Tip” mekan kurgusuna sahip yapılar orta mekanın iki yana genişlediği enlemesine bir plan

şeması sergilemektedirler. Bu tip yapılardan Manisa Hatuniye, İstanbul Şeyh Vefa ve Manisa Sultan Camileri orta mekanı belirleyen kubbeli birimin henüz tam olarak baldakene dönüşmediği, kubbenin kısmen duvarlara taşındığı, bu nedenle baldaken sisteme geçişte bir ara adımı temsil eden yapılardır. “Birinci Tip” mekan kurgusuna sahip yapılarda baldakeni saran yan mekanlar ya yarım kubbe ile ya da küçük kubbelerle örtülmüştür. Küçük kubbelerle örtülen yan mekanlar diğer örtü sistemine göre orta mekanla bütünleşmeyen bir iç mekan etkisi yaratmışlardır. Lüleburgaz Sokollu Camisi'nde ise orta mekanın yanlara genişlemesi diğerlerinden farklı olarak askı kemer derinliklerinin artırılmasıyla gerçekleştirilmiştir.

3. İKİNCİ TİP MEKAN KURUSU

“İkinci Tip” olarak nitelendirilen plan şeması, orta mekanın doğu, batı ve güneye doğru genişletilerek köşelerdeki mekanların da kullanıldığı mekan kurgusunu içermektedir (Tablo 2). Bu mekan

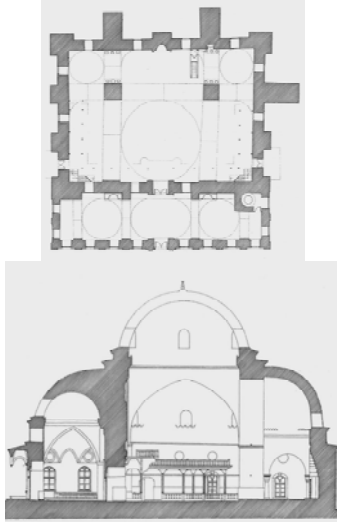
Şekil 3. Bilecik Orhan (Kuran'dan işlenerek), Tire Yalınayak (Aslanoğlu'ndan işlenerek) ve Lüleburgaz Sokollu Camileri (Kuran)

Tablo 2. İkinci Tip mekan kurgusuna sahip yapılarda mekan analizi

İKİNCİ TİP	Çankırı, Ulu Camii (1522-58)	İst., Üsküdar Mihrimah Sultan C. (1548)	Konya, Selimiye Camii (1566)

kurgusuna sahip, araştırma kapsamına alınan üç camiden Çankırı Ulu ve İstanbul Üsküdar Mihrimah Sultan Camileri ana mekana açılan yan mekanların yarım kubbelerle ve köşe mekanların ise küçük kubbelerle örtüldüğü bir üst yapıya sahiptirler.

Bu camilerden, 1522 ile 1558 tarihleri arasında yapılan Çankırı Ulu Camisi'nin çeşitli dönemlerde geçirdiği birçok deprem ve sonrasındaki özensiz restorasyonlar nedeniyle uğradığı deformasyon her noktada kendini göstermektedir; Yıkıldıktan sonra belki yeniden ve orta kubbenin dört yarım kubbeyle desteklendiği tam simetrik bir mekan düzenini en azından dış kitlede gösterme gayretiyle ele alınan ve daha sonraki bir dönemde yapılan eklerle yanlara genişletilen son cemaat revakı, mevcut dış duvarlarla askı kemerleri arasına sıkıştırılmaya çalışılmış yayvan yarım kubbe yan örtü elemanları, deformasyona uğramış kubbeler ve kemer aksları bunu güçlendiren kanıtlardır (Şekil 4).

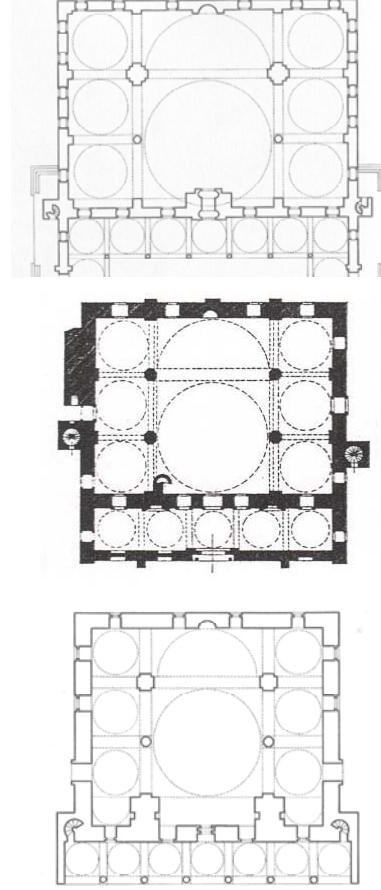

Şekil 4. Çankırı Ulu Camisi plan ve kesiti (VGM arşivinden işlenerek)

Aynı örtü sisteminin Klasik çizgilere ulaşmış yapısı İstanbul'daki 1548 tarihli Mimar Sinan eseri Üsküdar Mihrimah Sultan Camisi'dir. Prizmatik olarak yükselen orta mekanı örten ana kubbeyi üç yönde destekleyen yarım kubbeler ve köşelerde küçük kubbeleri ile ölçülü, dengeli bir dış kitle çizer.

Söz konusu plan şemasına sahip son yapı değişen yan mekan örtüsüyle 1566 tarihli Konya Selimiye Camisi'dir. Edirne'deki Üç Şerefli Camisi ile Bayezid ve Süleymaniye Camileri arasında, Türk büyük cami mimarisi gelişmesinin bir halkası olarak kabul edilen [5] ve 26 m. çapındaki büyük kubbeli ana mekanın mihrap duvarı üzerinde yine oldukça büyük bir yarım kubbe ile desteklendiği Eski Fatih Camisi'nin (1462-70) bilinçli bir kopyası olduğu ortaya atılan Konya'daki Selimiye Camisi [6], tezkerelerde Mimar Sinan'a bağlanan Kırım'da Gözleve şehrindeki Tatarhan Camisi (1552) ile de plan ve üst örtü

şemasıyla benzeşmektedir (Şekil 5). Burada, kubbeli orta mekan mihrap duvarı üzerinde yarım kubbeyle desteklenirken birbirine eş ikişer küçük kubbe yan mekanları, yine birer küçük kubbe ise köşe mekanları örtmektedir.

Şekil 5. İstanbul Eski Fatih (Kuran), Gözleve Tatarhan (Jacobson'dan işlenerek) ve Konya Selimiye (Kuran) Camileri

Orta mekanın doğu, batı ve güneye doğru genişletilerek köşelerdeki mekanların da kullanıldığı "İkinci Tip" mekan kurgusuna sahip yapıların tümünde mihrap önündeki yan mekanın örtüsü yarım kubbe iken, doğu ve batı yönündeki yan mekanlar yarım kubbe ya da küçük kubbelerle örtülü olabilmektedir. "Birinci Tip" mekan kurgusuna sahip yapılarda olduğu gibi bu tip yapılarda da küçük kubbelerle örtülen yan mekanlar yarım kubbeyle göre orta mekanla bütünleşmeyen bir iç mekan etkisi yaratmışlardır.

4. ÜÇÜNCÜ TİP MEKAN KURUSU

"Üçüncü Tip" olarak nitelendirdiğimiz İstanbul'da Çemberlitaş Atik Ali Paşa (1496) ve Manisa'da Muradiye Camileri (1583), kubbeli orta mekanın doğu, batı ve güney olmak üzere üç yönde genişletilip köşe mekanların kullanılmadığı ters "T" biçimli bir mekan kurgusuna sahiptirler (Tablo 3).

Tablo 3. Üçüncü Tip mekan kurgusuna sahip yapılarda mekan analizi

ÜÇÜNCÜ TİP	İst., Çemberlitaş Atik Ali Paşa Camii (1496)	Manisa, Muradiye Camii (1583)

Üst örtü sistemiyle kendinden önceki Eski Fatih Camisi'ne benzeyen Atik Ali Paşa Camisi'nde köşedeki küçük kubbeli mekanlar yoktur. Yanlarda iki küçük kubbenin örttüğü mekanlara açılan orta mekan güneye doğru yarım kubbeyle genişletilmiştir.

Aynı şemanın farklı üst örtüyle tekrarlandığı Mimar Sinan yapısı Manisa Muradiye Camisi'nde ise yan mekanlar yarım manastır tonozlarla örtülüdür. Güney mihrap çıkıntısı, kubbe ile askı kemeri akslarında daha dar ve daha az derin tutulmuştur. Buna rağmen bu çıkıntı, İstanbul Şeyh Vefa Camisi'nden farklı olarak boyutlarıyla küçük bir mihrap çıkıntısından öte orta mekanın güneye doğru genişlediği yan mekan düzenindedir.

“Üçüncü Tip” plan şemasına sahip yapılarda da “İkinci Tip”te olduğu gibi mihrap önündeki yan mekanın örtüsü alternatifsiz bir biçimde yarım kubbe ya da sistem olarak ona benzeyen yani herhangi bir düşey taşıyıcı eleman gerektirmeyen yarım tekne tonozudur. Doğu ve batı yönündeki yan mekanlar ise yarım tekne tonoz ya da küçük kubbelerle örtülü olabilmektedir. Yine bu tip yapılarda da küçük kubbelerle örtülen yan mekanlar yarım tekne tonozuna göre orta mekanla bütünleşmeyen bir iç mekan etkisi yaratmışlardır.

5. DÖRDÜNCÜ TİP MEKAN KURGUSU

Orta mekanın doğu, batı ve kuzeye doğru üç yönde genişletilip yan mekanların aralarında kalan köşe mekanların da ana mekana katıldığı kurguya sahip yapılar “Dördüncü Tip” plan şemasını oluşturmaktadırlar (Tablo 4). “İkinci Tip” plan şemasına sahip yapıların aksine orta mekanın kuzeye doğru genişletildiği bu şemadaki yapılar, XVI. yy. ilk

Tablo 4. Dördüncü Tip mekan kurgusuna sahip yapılarda mekan analizi

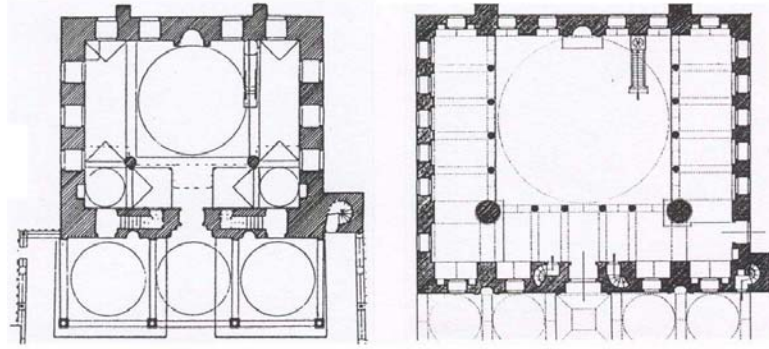
DÖRDÜNCÜ TİP	Kargı, Oğuz Köyü Camii (XVI.yy ilk çey.)	İst., Eyüp Zal Mahmud Paşa C. (1566-68)

çeyreğinde Kargı'nın Oğuz köyünde yapılan Oğuz Köyü Camisi ile 1566-68 tarihli bir Mimar Sinan yapısı olan İstanbul Eyüp Zal Mahmud Paşa Camisi'dir.

Oğuz Köyü Camisi'nde 7 m.lik kubbesiyle orta mekan üç yönde yarım kubbe tonoz elemanlarla, köşelerde ise oval küçük kubbelerle örtülürken Zal Mahmud Paşa Camisi'nde 12.40 m.lik ana kubbe yine üç yönde tekne tonozlarla ve köşelerde küçük kubbelerle desteklenmiştir.

İstanbul Eyüp'teki Zal Mahmud Paşa Camisi her ne kadar tezkerelerde Sinan'a ait olarak gösterilse de kitle kuruluşunda, onun üslubunu yansıtmayan bir takım denemelere girişilmiş olması caminin Sinan'ın denetiminde başka bir mimarın elinden çıkmış olabileceğini düşündürmektedir. Özellikle hemen bütün camilerinde kible kapısından girince orta kubbenin algılanmasını tasarlayan Sinan'ın, burada girişin önüne bir galeri getirmesi sıra dışı bir uygulamadır [7]. Aynı plan şemasının benzer üst örtüyle birlikte tekrarlandığı, 1610 ile 1620 yılları arasında başlanan, inşaat birkaç metre yükseltildikten sonra bilinmeyen sebeplerle ara verilen ve 1728'de tamamlanan Rodos'taki Sultan Mustafa Camisi, kitle yapısıyla da Eyüp'teki camiyle benzerlik göstermektedir [8] (Şekil 6).

Kargı Oğuz Köyü Camisi'nde orta mekanı örten büyük kubbe doğu, batı ve kuzey yönde sivri kemerlere güneyde ise mihrap duvarına oturmaktadır. Bu biçimlenişle bu cami ortadaki kubbeli birimin henüz baldakene dönüşmediği bir kuruluş sergiler. Ancak ortadaki yarı baldaken kubbeli birimin yanlara genişleme düzeni bu camiye baldaken sisteme geçişte ara adımı temsil eden bir yapıya dönüştürmüştür.

Şekil 6. Rodos Sultan Mustafa (*Balducci'den işlenerek*) ve İstanbul Eyüp Zal Mahmud Paşa (*Kuran*) Camileri

Kargı'daki camide tonozumsu yarım kubbelerle örtülü yan mekanlar orta mekanla bütünleşirken, Zal Mahmud Paşa Camisi'nde geniş askı kemerlerine rağmen, ayak hizalarına kadar uzanan sütunlu üst kat galerisi nedeniyle bu yan mekanlar orta mekanla bütünleşmemiş bir iç mekan etkisi yaratırlar.

6. BEŞİNCİ TİP MEKAN KURGUSU

Baldaken çeşitlemelerinin en gelişmiş tiplerini, orta mekanın dört yöne genişlediği ve köşe mekanların da ana mekana katıldığı kurguya sahip yapılar oluşturur (Tablo 5).

Bu mekan kurgusunun cami işleviyle birleştiği en erken uygulama XI. yy.a kadar inmektedir; Buhara'nın 40 km. yakınında Hazar şehrindeki Degaron Camisi, 30 cm. çapında, alçak yuvarlak payeler üzerine dört sivri kemerle oturan 6.50 m. çapındaki kubbe yanlardan tonozlarla çevrilmiş olup, köşelerde ortalama 3.60 m. çapında birer küçük kubbe ile küçük ölçüde bir merkezi plan şemasını ortaya koymaktadır [9].

Cami işlevi dışında baldaken uygulamasının görüldüğü, M.S. 532-537 yılları arasında inşa edilen Ayasofya'da işlevden kaynaklı boyuna tasarım düşüncesi yan mekanların ana mekana katılımını engellemektedir. Temeldeki bu tasarım düşüncesi, yüzyıllar boyunca mekanı tek bir merkezi kubbe altında toplama çabası içinde olmuş olan Osmanlı mimarlarıyla çelişse de Ayasofya, mekan kurgusu yanında strüktürel yapısı nedeniyle de Osmanlı mimarisinin gelişmesinde devamlı bir ilham kaynağı, yetiyecek ve geçilecek bir örnek olmuştur [10].

“Beşinci Tip” olarak nitelendirilerek gruplandırılan örnek yapılardan en erken tarihli, 1500 ile 1505 tarihleri arasında inşa edilen, ana kubbenin güney ve kuzeyde yarım kubbelerle, her iki yanlarda ise -köşe mekanlar da dahil- birbirine eş kubbelerle örtüldüğü bir üst örtüye sahip İstanbul'da Bayezid Camisi'dir.

Aynı üst örtü sisteminin küçük fakat önemli değişikliklerle ortaya konduğu bir başka yapı İstanbul Süleymaniye Camisi'dir (1550-57). Nitekim bu

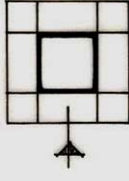
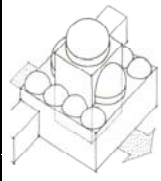
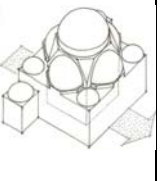
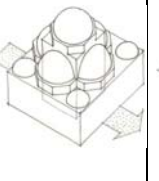
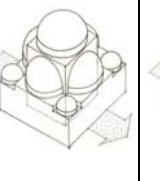
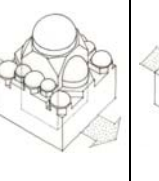
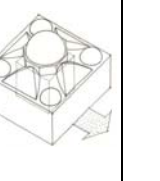
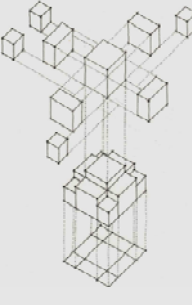
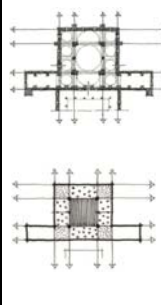
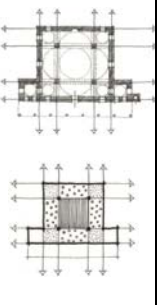
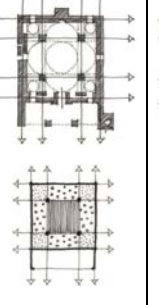
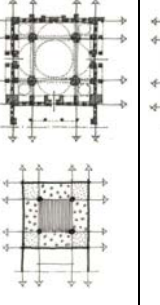
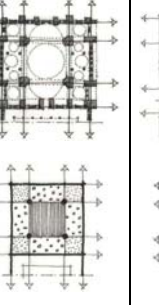
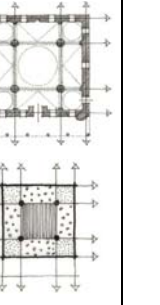
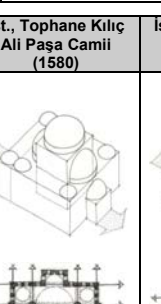
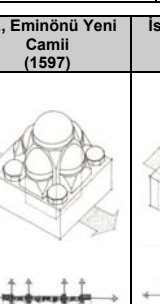
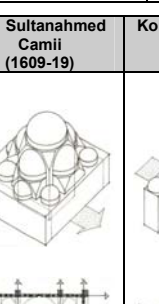
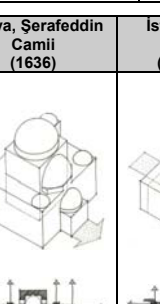
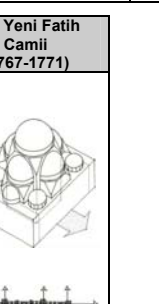
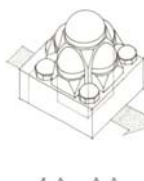
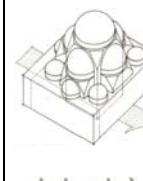
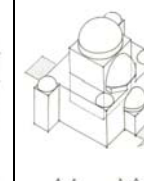
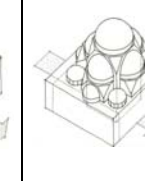
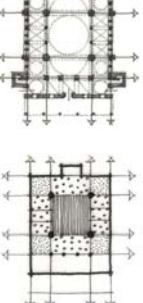
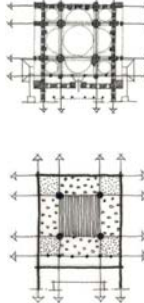
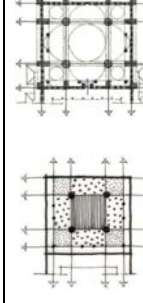
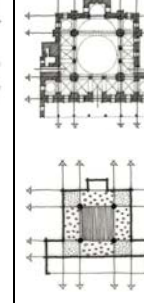
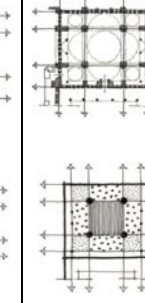
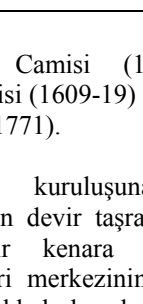
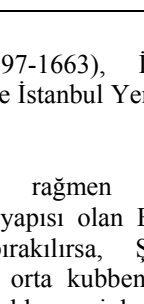
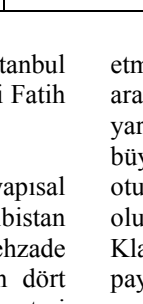
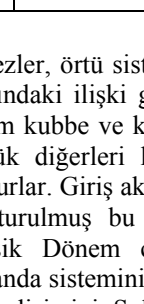
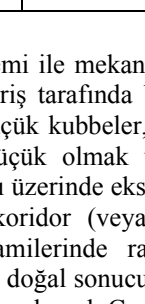
camide, güney ve kuzeye açılan mekanların üzerleri yine yarım kubbeler, köşe mekanlar yine küçük kubbelerle örtülürken, doğu ve batıdaki yan mekanlar Bayezid'dekinin aksine ortadakiler daha büyük olmak üzere üç küçük kubbeyle örtülmüştür. Sinan'ın tercih ettiği yan mekanlarda bu üçlü sistem bir başka Sinan yapısı İstanbul Tophane Kılıç Ali Paşa Camisi'nde (1580) çapraz tonozlu olarak karşımıza çıkmaktadır. Birbirine eş üç birime ayrılmış yan mekanların çapraz tonozla örtülmesinin dışında Süleymaniye'deki uygulamanın aksine kuzeydeki yarım kubbe duvara değil dört kare sütuna oturur.

Tophane Kılıç Ali Paşa Camisi, İstanbul Süleymaniye ya da Bayezid Camileri'nde bulunan örtü sistemi benzerliğinin ötesinde, yapısal kuruluşa dayalı bir akrabalık içermesi nedeniyle Ayasofya'ya en yaklaşan Osmanlı camisidir [11]. Caminin iki yarım kubbe ile beslenen ve yanlarda birer çift büyük kemerle payandalanan ana kubbe sistemi, orta mekanını üç yönde saran sahnalar ve özellikle bunların çok sütunlu cephe düzenleri yanında girişte narteks benzeri tonozlu mekanıyla da Ayasofya'nın küçük bir modeli görünümündedir.

Kuzeydeki ayaklara kadar üst örtü sisteminin büyük kemerli payanda ile birlikte tekrarlandığı bir başka yapı Konya'da Şerafeddin Camisi'dir (1636). 11.50 m.lik ana kubbenin belirlediği orta mekan üç yönden galerilerle çevrilirken Kılıç Ali Paşa Camisi'ndeki uygulamanın aksine kuzeyde orta kubbe yarım kubbeyle değil çapraz tonozlarla desteklenirler. Bu haç tonozların belirlediği kuzeydeki giriş mekanına her iki yanda kubbeli iki küçük mekan eklenerek yapıya kanatlı kitle görünümü verirler.

Bir başka kanatlı yapı, aynı mekan kurgusunun çok farklı bir üst örtü sistemiyle belirlediği Diyarbakır Fatih Paşa Camisi'dir (1516-20). Mekan kurgusu yanında üst örtü sistemiyle tam simetrik merkezi bir mekana gidişte erken adımlardan birisini temsil eden cami 9 m.lik ana kubbenin dört yönde yarım, köşelerde küçük kubbelerle desteklenmesiyle meydana gelmiştir. Aynı mekan kurgusunun aynı üst örtüyle tekrarlandığı diğer camiler Elbistan Ulu Camisi (1522), İstanbul Şehzade Camisi (1544-48), İstanbul

Tablo 5. Beşinci Tip mekan kurgusuna sahip yapılarda mekan analizi

BEŞİNCİ TİP							
		İst., Bayezid Camii (1500-05)	Diyarbakır, Fatih Paşa Camii (1526-20)	Elbistan, Ulu Camii (1522)	İst., Şehzade Camii (1544-48)	İst., Süleymaniye Camii (1550-57)	Erzurum, Lala Mustafa P. Camii (1562-63)
							
							
							
		İst., Tophane Kılıç Ali Paşa Camii (1580)	İst., Eminönü Yeni Camii (1597)	İst., Sultanahmed Camii (1609-19)	Konya, Şerafeddin Camii (1636)	İst., Yeni Fatih Camii (1767-1771)	
							
							
							

Eminönü Yeni Camisi (1597-1663), İstanbul Sultanahmed Camisi (1609-19) ve İstanbul Yeni Fatih Camisi'dir (1767-1771).

Merkezi mekan kuruluşuna rağmen yapısal özellikleriyle erken devir taşra yapısı olan Elbistan Ulu Camisi bir kenara bırakılırsa, Şehzade Camisi'nde simetri merkezinin, orta kubbenin dört yönde yarım kubbelerle desteklenmesiyle yeteri derecede belirtilmesine rağmen yan girişlerinin genelde uygulandığının aksine orta aks üzerine çekilmesi camiye merkezi mekanın en güçlü vurgulandığı yapı konumuna getirmiştir. Yeni Cami, Şehzade Camisi'nin dört yarım kubbe ile desteklenen orta kubbeli örtü sistemini yinelemekle birlikte, oradaki mutlak geometri burada uygulanmamıştır. Kapalı bölüm ve avlu aynı büyüklükte alanları işgal

etmezler, örtü sistemi ile mekanı çevreleyen duvarlar arasındaki ilişki giriş tarafında bozulur [12]. Burada yarım kubbe ve küçük kubbeler, ayak akslarındakiler büyük diğerleri küçük olmak üzere 6 adet sütuna oturlar. Giriş aksı üzerinde eksedrayla genişletilerek oluşturulmuş bu koridor (veya arkad), örneklerine Klasik Dönem camilerinde rastladığımız gelişmiş payanda sisteminin doğal sonucu olarak ortaya çıkmış ve gelişimini Sultanahmed Camisi'nde tamamlamış bir mekandır. Yükün duvarlar aracılığıyla taşındığı erken devir uygulamalarından sonra ortaya konan payanda sisteminde giriş duvarı üzerindeki payandaların iç mekanda konumlandırılmaları bu gelişimin ilk basamağıdır.

Bu sistemin görülmeye başlandığı erken örneklerden Edirnekapi Mihrimah Sultan Camisi'nde duvar

yüzeyinden koparılmalarına rağmen payanda niteliğini hala devam ettiren bu elemanlar duvar yüzeyindeki konumlarıyla henüz mekana dönüşmeyen nişler oluştururken Eminönü Yeni Camisi'nde payanda niteliğinden sıyrılmış bağımsız birer sütuna dönüşen bu elemanlarla duvarların arası açılarak burası, galeri katının yer aldığı bir mekana dönüştürülmüştür. Böylece yarım kubbe sütunlarıyla duvar arasında kalan bu mekan, üst kat galerisinin mekan bütünlüğünü zedelemeyen yerleştirilmesini olanaklı kılmıştır. Aynı galeri katı uygulaması Sultanahmed Camisi'nde ve daha sonra Yeni Fatih Camisi'nde de çok daha olgun çizgilerle üç yönde kullanılmıştır. Burada, ayak akslarında yer alan payandaların duvarla ilişkileri kesilmeden üst kat galerileri derinlikleri azaltılarak payanda aralarına yerleştirilmişlerdir.

Yeni Cami'de köşedeki küçük kubbelerin kuzeyde oturduğu sütunlar, Sultanahmed Camisi'nde köşelere çekilerek strüktürel kurguda en olgun biçimini almıştır. Bu kurgusuyla Sultanahmed Camisi Osmanlı mimarlığında dört ayağa oturan baldaken düzeninin mekan gelişimi açısından son noktasına eriştiği yapıdır [13]. Eski Fatih Camisi'nin yıkılmasından sonra 1767-1771 yılları arasında yapılmasına rağmen Klasik Devir çizgilerini devam ettiren Yeni Fatih Camisi, Sultanahmed Camisi'nin tam bir kopyası sayılabilir, fakat herhangi bir yenilik getirdiği söylenemez. Tezkerelerde Mimar Sinan'a maledilse de strüktürel kurgu ve konstrüktif özellikleri nedeniyle Sinan üslubunun dışına çıkan Erzurum Lala Mustafa Paşa Camisi (1562-63) orta kubbenin yarım tekne tonozlarıyla desteklediği merkezi bir yapıdır. Daha geç tarihli Manisa Muradiye Camisi'nin (1583) yarım tekne tonozlu örtü sistemini dört yönde tekrarlayan cami, buradaki etkili kitle görünümüne ulaşamamıştır.

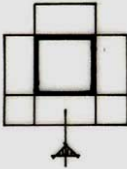
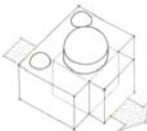
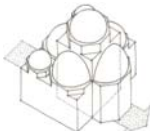
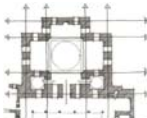
Baldakeni dört yönde saran plan şemasına sahip "Beşinci Tip" yapılardan İstanbul Bayezid, Süleymaniye, Tophane Kılıç Ali Paşa ve Konya Şerafeddin Camileri dışındakilerin yan mekan örtülerinde yarım kubbe kullanılmıştır. İstanbul Bayezid ve Süleymaniye'de ortadaki baldakenin doğu ve batı kanatlarının örtü elemanı küçük kubbelerdir. Tophane Kılıç Ali Paşa ve Konya Şerafeddin Camileri'nde ise bu bölümler çapraz tonozlarla örtülmüştür. İstanbul Bayezid Camisi'nde birbirine eş küçük kubbelerle örtülü bu yan mekanlar benzer örneklerde olduğu gibi orta mekanla tam olarak bütünleşmeyen bir iç mekan etkisi yaratmışlardır. Süleymaniye ise benzer biçimde bir örtü sistemine sahip olmasına rağmen, üç kubbeli yan mekan örtüsünde ortadaki kubbenin diğer iki kubbeye göre daha geniş tutulması -dolayısıyla ortadaki birimin daha geniş ve daha yüksek bir boşluk tanımlaması-diğer uygulamalara göre orta mekanla daha bütünleşik bir yan mekanın doğmasına neden olmuştur. Tophane Kılıç Ali Paşa ve Konya Şerafeddin Camileri'nde ise

yan mekan yükseklikleri oldukça fazla tutulmasına rağmen bu yüksekliği ikiye ayıran ve ayak hizalarına kadar uzanan sütunlu üst kat galeri yan mekanların orta mekanla bütünleşmesini engellemiştir.

7. ALTINCI TİP MEKAN KURGUSU

Çalışmanın Altıncı ve son grubunu, orta mekanın dört yönde genişlediği fakat mihrap duvarı üzerindeki köşe mekanların çıkarıldığı plan şemasına sahip yapılar oluşturur (Tablo 6). Bu mekan kurgusunu gösteren yapılar Payas'da Sokollu Mehmed Paşa (1574) ve Tosya'da Abdurrahman Paşa (1584) Camileri'dir.

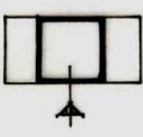
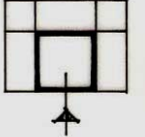
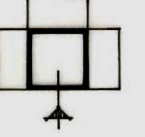
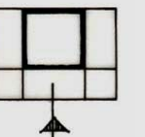
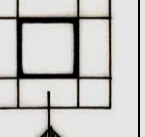
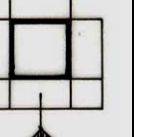
Tablo 6. Altıncı Tip mekan kurgusuna sahip yapılarda mekan analizi

ALTINCI TİP		Payas, Sultan Selim Camii (1574)	Tosya, Abdurrahman P. C. (1584)
			
			

Tezkerelerde Mimar Sinan'a mal edilen Payas'daki caminin son derece sade, hareketsiz ve etkisiz kitlesi onun mimari çizgisini yansıtmaktan çok uzaktır. 9.30 m.lık küçük kubbesine rağmen 2.50 m.lık oldukça kalın duvarları, kalın ve kısa minaresi mimarın kişisel tercihinden çok yapıldığı coğrafyanın fiziksel koşullarını dikkate almış görünmektedir. Orta kubbeyi destekleyen çapraz tonozlu örtü sistemi kitlenin masif etkisini güçlendirici niteliktedir. Kuzey duvarı üzerinde köşelerdeki kubbeli küçük mekanlar yapıyı kanatlı cami grubuna sokar.

Tosya'daki cami ise dört yarım kubbeli planın Anadolu'daki uygulamalarından biri olarak ortaya çıkar. Kubbeli orta mekanı dört yönde destekleyen yarım ve kuzey köşelerde küçük kubbeleri ile genelde Osmanlı cami mimarisinin geleneksel örtü sistemini tekrarlayan yapı, 16. yy. sonunda (1584) yapılmış olmasına rağmen erken dönem bir kitle kuruluşuna sahiptir.

Tablo 7. Osmanlı camilerinde dört ayaklı baldaken varyasyonları

Birinci Tip	İkinci Tip	Üçüncü Tip	Dördüncü Tip	Beşinci Tip	Altıncı Tip
					

8. SONUÇ

Belirlenen 6 farklı baldaken varyasyonu arasında en yaygın plan şeması mekanın dört yöne genişletilerek köşe mekanların da ana mekana katıldığı “Beşinci Tip”tir (Tablo 7). Mekan kurgusu açısından en gelişmiş şemayı da gösteren bu gruptaki yapılar farklı üst örtü sistemleriyle 16. yy.ın başından 18.yy.ın üçüncü çeyreğine kadar farklı boyutlarda denenmiştir. 16. yy. dan önce uygulanmış kimi erken yapılarda görülen orta kubbenin bir ya da iki yönde duvarlara oturtulduğu strüktürel düzen ise baldaken sisteme geçiş için bir ara adım olarak değerlendirilebilir.

En yaygın ikinci kullanım ise, bu sistemin mekansal gelişim aşamalarının ilk adımını temsil eden, ana mekanın iki yana genişlediği enlemesine plan şemasını gösteren “Birinci Tip”tir. Bunu; “İkinci Tip”, “Üçüncü Tip”, “Dördüncü Tip” ve “Altıncı Tip” olarak isimlendirilen ara geçiş tipler takip eder.

Dört ayaklı baldakeni farklı düzenlerde saran yan mekanların üst örtü biçimleri farklı iç mekan etkilerine neden olmuşlardır; Yarım kubbeye örtülen yan mekanlar orta mekanla daha bütünleşik bir iç mekan etkisi yaratırken küçük kubbe kullanımında bu etkilerini yitirmişlerdir. Orta mekanın doğu ve batıya genişlediği tiplerde bu mekanların örtü elemanı yarım kubbe, küçük kubbe veya tonoz olurken, güneye genişlediği bütün tiplerde bu mekanın değişmez örtü elemanı yarım kubbe olmuştur.

Bu baldaken varyasyonları mekan gelişimi açısından her ne kadar birbirini izler bir gelişim içerisinde görünse de kronolojik olarak böyle bir süreçten söz etmek mümkün değildir. Bir başka deyişle bu baldaken varyasyonların en erken örneği Anadolu’da en yalın biçimiyle (Birinci Tip) ortaya çıkarken, aynı tipin bir başka örneği, Süleymaniye gibi yapımı 16.yy. ortalarında Klasik Dönemin gelişmiş çizgileriyle inşa edilen bir camiden sonra da görülebilmektedir. Bunun yanında baldaken çeşitlenmesinin en yalın biçiminin (Birinci Tip) Anadolu’nun en erken uygulaması olarak ortaya

çıktığı gibi Klasik Dönemin en yaygın uygulamasının da bu kubbeli strüktürün en kapsamlı varyasyonu (Beşinci Tip) olduğu görülmektedir.

KAYNAKLAR

1. Kuban, D., **Osmanlı Dini Mimarisinde İç Mekan Teşekkülü - Rönesansla Bir Mukayese**, Güven Basım ve Yayınevi, İ.T.Ü. Mimarlık Fakültesi, s. 15-16, İstanbul, 1958.
2. Kuban, D., **Sinan’ın Sanatı ve Selimiye**, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, s. 49-50, İstanbul, 1997.
3. Kuran, A., **İlk Devir Osmanlı Mimarisinde Cami**, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları, No: 1, s. 16, Ankara, 1964.
4. Aslanoglu, İ., **Tire’de Camiler ve Üç Mescit**, ODTÜ, s. 71, Ankara, 1978.
5. Eyice, S., “Fatih Külliyesi” maddesi, **İstanbul Ansiklopedisi**, Cilt: 3, Tarih Vakfı, s. 265, İstanbul, 265-270, 1994.
6. Uzluk, Ş., “İstanbul’daki Eski Fatih Camiinin Bir Benzeri Konya’da Selimiye Camii”, **Vakıflar Dergisi**, IX, 173-181, s. 177, 1971.
7. Kuban, D., “Zal Mahmud Paşa Külliyesi” maddesi, **İstanbul Ansiklopedisi**, Cilt: 7, Tarih Vakfı, s. 542, İstanbul, 542-543, 1994.
8. Çelikkol, Z., **Rodos’taki Türk Eserleri ve Tarihçe**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, T.T.K. Yayınları, s. 69, Ankara, 1992.
9. Aslanapa, O., **Türk Cumhuriyetleri Mimarlık Abideleri**, Türksoy Yayınları, No: 7, s. 197, Ankara, 1996.
10. Kuban, D., **100 Soruda Türkiye Sanatı Tarihi**, Gerçek Yayınevi, s. 79, İstanbul, 1981.
11. Kuran, A., **Mimar Sinan**, Hürriyet Vakfı Yayınları, s. 214, İstanbul, 1986.
12. Kuban, D., “Yeni Cami Külliyesi” maddesi, **İstanbul Ansiklopedisi**, Cilt: 7, Tarih Vakfı, s. 465, İstanbul, 464-467, 1994.
13. Ahunbay, Z., “Sultan Ahmed Külliyesi” maddesi, **İstanbul Ansiklopedisi**, Cilt: 7, Tarih Vakfı, s. 58, İstanbul, 55-61, 1994.